

TRADICIJA ANTIČKIH TUŽALJKI U PJESMAMA IVANA ČESMIČKOG

Darko Novaković

1.

Pod naslovnom sintagmom »antičke tužaljke« u ovom se kontekstu podrazumijevaju raznoliki stihovani tekstovi koji su presudno obilježeni afektivnim odnosom nemirenja prema tuđoj smrti: epikedij, tren, kom, elegija, konsolacija, epitaf itd. U golemu dijelu antike ti pjesnički oblici stoje u tijesnoj vezi sa srodnim sastavcima u prozi, bili oni retoričke ili filozofijske provenijencije, pa je nesumnjivo točnije govoriti o trima odvajcima jedinstvene tradicije.

Zašto se baš ta razgranata tradicija smatra dostojnim polazištem za interpretaciju dijela Panonijske ostavštine? U nametnutom interpretativnom prijeporu oko tradicije i izvornosti upravo se tužaljke Ivana Česmičkog spominju kao očevidan dokaz kako naslijeđeni obrazac može sputati izvorni talent.¹ U takvoj kritičkoj vizuri oponiraju se *personalno* i *književno*, *privatno* i *konvencionalno*, pri čemu nema sumnje da se samo prvi član u oponiranim parovima vrednuje pozitivno. Prešutno ili izriječno, na taj se način ustanovljuje interpretativni model i za cjelinu Panonijske ostavštine. Drugi razlog zbog kojeg tužaljke Ivana Česmičkog zaslužuju pozornost jest njihova — uvjetno rečeno — ideološka provokativnost, koja također nerijetko služi kao važno interpretativno

uporište. O čemu je riječ? Govorenje o smrti uključuje ovakvo ili onakvo izjašnjavanje o onostranosti. Ako i odbacimo poriv za bizarnom biografičnošću koji navodi na to da se ispituje metafizičko vjerovanje visokog dostojanstvenika Katoličke crkve, ostaje činjenicom da je za modernog čitaoca govor ili šutnja o onom što smjenjuje život važno očitovanje lirskoga subjekta koje se kao lektirni orijentir vrlo rijetko može sasvim ignorirati.² Napokon, nema sumnje da Panonijeve tužaljke imaju izuzetnu oblikotvornu ulogu u internoj humanističkoj tradiciji; dovoljno je podsjetiti da su *Treny* Kochanowskoga, ciklus pjesama posvećen prerano umrloj kćerci Orszuli, dokazano inspirirani upravo nekim Panonijevim pjesmama.

Preduvjet za svaku smislenu raspravu o Panonijevu razumijevanju višeslojne i raznolike baštine antičkih tužaljki jest kratka revizija te tradicije. Najboljim željama usprkos, pri takvu pogledu unazad stanovita podrobnost ne može se izbjeći, jer mnoge banalne zablude potječu upravo odatle što su i izvorna građa i antička refleksija o njoj nedovoljno poznate, čak i među stručnjacima koji su profesionalno vezani za antičku književnost. Napokon, posljednju ispriku za takvu hipertrofiranu analepsu u tumačenju Panonijevih tužaljki valja vidjeti u tome što su o tom slabo atraktivnom dijelu antičke pisane ostavštine neka fundamentalna istraživanja obavljena tek posljednjih desetljeća. Pogledajmo dakle skicu antičkoga poetičkog, retoričkog i filozofijskoga govora o smrti i mogućoj utjesi.

2.1.1. Povijest antičkog epigrama započinje zapravo kao povijest onoga što će kasnije postati tek jedan njegov odvjetak — kao povijest epitafa.³ Dovoljno je podsjetiti na poznat Simonidov zapis poginulim Spartancima u Termopilima (*frgm.* 92 D). O raširenosti epitafske prakse u 5. st. pr. n. e, a i o tome kako je epitaf izgubio prvobitnu svrhu stvarnog natpisa, svjedoči Simonidov parodirani epitaf Timokreontu Rođaninu (*frgm.* 99 D). U četvrtom stoljeću postala je omiljelom praksa pisanja fingiranih epitafa za književne i kulturne veličine: najčešće u distihu, takvi su tobožnji natpisi bili u svojevrsan *hommage* i lako upamtljiva karakterološka skica. Simptomatično je, primjerice, da su pod Platonovim imenom očuvane tri takve pjesme namijenjene Sapfi, Pindaru i Aristofanu.⁴ Aristotelov *Péplos* sadržavao je epitafe posvećene junacima poginulim u trojanskom ratu.⁵ Uza svu nesumnjivu književnu modu, i stvarna potražnja za takvom vrstom stihova morala je zacijelo biti golema. Zahtjevi književnih naručilaca, u povratnom djelovanju,

utjecali su na to da se tradicija epitafa razgrana i ojača, tako da su vježbovni i artistički razlozi dopuštali ne samo skladanje fingiranih epitafa za uglednike proteklih stoljeća nego i za takozvani običan svijet, pri čemu se afektivno intenziviranje stalo shvaćati jednom od najvažnijih zadaća sastavljača epitafa. Dobar je primjer očevitno fingiran epigram Leonide iz Taranta stanovitom Aristodiku, kojemu su sve četiri kćerke navodno umrle po rođenju pa je i sam otac svisnuo od tuge čim ih je sahranio.⁶ O tome koliko patetiziranje epitafa postaje književnom konvencijom svjedoči pojava epitafa posvećenih životinjama (Erina, Anita iz Tegeje).⁷ U cijeloj, vrlo razvedenoj epitafskoj praksi nedodirljiv je ostao samo jedan tvarni element — *identifikacija pokojnika*. S druge strane, formalnim varijacijama gotovo da nije bilo kraja, i to ne samo u »knjiškom«, »nestvarnom« epitafu nego i u »pravim« stihovanim grobnim natpisima. Tako su i na spomenicima posvjedočene prilično sofisticirane kombinacije kazivačke vizure i kazivačkoga glasa kao što su obraćanje pokojnika u prvom licu, »govor« spomenika, govor spomenika o mrtvacu, razgovor mrtvacu sa živima itd.⁸ Iako je, dakle, u samom početku generičke povijesti za epitaf bila važna jedino komemorativna dimenzija, pa čak i svojevrsna obavijesna »neutralnost«, bez povišene osjećajnosti kazivanja, među helenističkim epigramima neće biti neobično naći i takve koji isključivo iskazuju sućut, koji u pokojnikovu nestanku vide prvenstveno povod za autorsko tugovanje, kao što je Kalimahov epigram prijatelju Heraklitu iz Halikarnasa (*Anth. Pal.* 7,80). Najcjelovitiju ilustraciju raznolikosti grčkih epitafa u različitim etapama generičke povijesti pruža sedma knjiga *Palatinske antologije*, u kojoj je objedinjeno oko 750 što epideiktičkih što stvarnih nadgrobnih natpisa u stihu.⁹

2.1.2. Kad je riječ o duljim stihovanim oblicima, koji, za razliku od epigrama, nikada nisu pokazivali medijsku i funkcionalnu kolebljivost, antička se tradicija jasno grana u dva odvojena, kako je u svojoj disertaciji nedvosmisleno pokazao José Esteve-Forriol.¹⁰ Prvi, stariji, može se slijediti do 7. stoljeća prije naše ere, do Arhiloha i fragmenata njegove elegijske tužaljke za šurjakom koji je stradao u brodolomu (*frgm.* 10 D). Za razliku od takve starojonske žalobne elegije, daleko se produktivnijim oblikom pokazao helenistički *epikedij*. Naknadno etimološko objašnjenje sklono je prvobitni epikedij tumačiti kao pjesmu nad mrtvim tijelom, za razliku od epitafa koji se izriče ili zapisuje na grobu, i za razliku od trena, koji je tužaljka koja se pjeva u pokojnikov spomen.¹¹ Tri

su pjesnika ključna za razumijevanje rane povijesti grčkog epikedija: Arat, Euforion i Partenije.¹² Posljednji od spomenute trojice neposredno je zaslužan za prijenos epikedija u rimsku književnost: prva posvjedočena tužaljka rimske književnosti, Gaja Licinija Macera Kalva o smrti Kvintilije nastala je na izravan poticaj Partenija, oslobođenika Kalvova prijatelja Helvija Cine.¹³ Slijedili su Gaj Valgije Ruf, Ovidije, s epikedijom o smrti Korinine papige (*Am.* 2,6) i epikedijom o Tibulovoj smrti (*Am.* 3,9), pa Propercije, s poznatom elegijom o Korneliji (4.11), Car Tiberije s neočuvanom *Tužbalicom o smrti Lucija Cezara (Conquestio de morte L. Caesaris)*, tužaljke Klutorija Priska o smrti Germanika i Druza, *Epicedium Drusi (Consolatio ad Liviam)* i *Elegia in Maecenatem* sporne atribucije. Krajem prvog stoljeća nove ere pravim žanrovskim specijalistom postao je Stacije, u čijoj zbirci *Silvae* zatječemo šest pjesama (2,1; 2,6; 3,3; 5,1; 5,3; 5,5) takve vrste, od kojih su dvije i naslovljene kao *epicedia*, a dvije kao *consolationes*. Stacijev suvremenik Lucije Aruncije Stella sastavio je tužaljku o smrti Violentiline golubice, a pri kraju antike, u četvrtom stoljeću, Decim Magno Auzonije na Stacijevu tragu sastavio je *Epicedion in patrem suum*.

Bogato dokumentirana studija Esteve-Forriola u svojem sintetičkom dijelu pokazuje kako se bitno generičko obilježje epikedija temelji na petočlanoj argumentativnoj strukturi koja obuhvaća uvod, pohvalu pokojnika (*laudatio*), pjesnikovo tugovanje (*lamentatio, comploratio*), opis bolesti i smrti, sprovida i groba (*descriptio*), te, napokon, utjehu (*consolatio*).¹⁴ No podjela je, zapravo, daleko rafiniranija. Ključna argumentativna mjesta potpomognuta su cijelim grozdovima motiva koji se mogu koristiti prema potrebi. Najvažniji među njima svrstani su ovako:¹⁵

1. uvod

- 1.1 poziv na tugovanje
- 1.2 opravdanje tugovanja
- 1.3 odbijanje brze utjehe i pristanak na tugovanje
- 1.4 skretanje pažnje ožalošćenih na pjesmu
- 1.5 nadahnuće za pjesmu
 - 1.5.1 izostanak svakog nadahnuća zbog pretrpljenog gubitka

2. *laudatio*

- 2.1 plemenitost
- 2.2 rođenje
- 2.3 domovina
- 2.4 odgoj
- 2.5 nadarenost

- 2.6 imetak
 - 2.7 tjelesni izgled
 - 2.8 rođaci
 - 2.9 prijatelji
 - 2.10 brak
 - 2.11 roditeljske zasluge
 - 2.12 časti
 - 2.13 mladost pokojnika
 - 2.14 djela
 - 2.15 karakter
3. *lamentatio (comploratio)*
- 3.1 tužaljka za gubitkom pokojnika
 - 3.2 tužaljka zbog toga što pokojnikove zasluge nisu spriječile njegovu smrt
 - 3.3 tužaljka zbog toga što zasluge onoga koji tuguje nisu mogle spriječiti pokojnikov odlazak
 - 3.4 pokojnik je umro prerano
 - 3.5 jadikovka protiv zavisti bogova
 - 3.5.1 bogovi hoće preranom smrću uništiti pokojnikove zasluge
 - 3.5.2 bogovi su nepravedni
 - 3.6 bogovi ne postoje
 - 3.7 jadikovka protiv smrti u tuđoj zemlji
 - 3.8 jadikovka protiv nerazmjera između nada koje je pokojnik ulijevao i njegove neočekivane smrti
 - 3.9 jadikovka zbog neopozivosti smrti
4. *descriptiones*
- 4.1 opis bolesti i smrti
 - 4.1.1 dob pokojnikova
 - 4.1.2 žrtve ili molitve za bolesnika
 - 4.1.3 trajanje bolesti
 - 4.1.4 opis božanstava smrti u samrtnikovu postelju
 - 4.1.5 opis samrtnika
 - 4.1.6 posljednje riječi
 - 4.1.7 opis tuge za pokojnikom
 - 4.2 opis sprovoda i groba
 - 4.2.1 trošak pri pokopu
 - 4.2.2 tuga ožalošćenih pri pokopu
 - 4.2.3 radnje pri pokopu
 - 4.2.4 tuga bogova, vladara, grada
 - 4.2.5 grobnica
5. *consolatio*
- 5.1 pokojnik se ne mora bojati onostranosti
 - 5.2 pokojnik će u Eliziju naći sebi slične
 - 5.3 pokojnik će ostati u Eliziju
 - 5.4 pokojnik će se kao prikaza pojavljivati živima

- 5.5 pokojnik će nastaviti živjeti u sjećanju živih
- 5.6 slava koja proistječe iz zasluga
- 5.7 pokojnik ne želi da živi za njim tuguju
 - 5.7.1 pri njihovoj tuži osjeća bol
- 5.8 smrt se tugovanjem ne da opozvati
- 5.9 smrt je univerzalna pojava
- 5.10 pokojnik je umro u podmakloj dobi
 - 5.10.1 kratkoća pokojnikova života velika je s obzirom na njegova djela
- 5.11 onaj koji je nadživio pokojnika živjet će dugo
- 5.12 onomu koji tuguje živi su utjeha za pokojnikovu smrt
- 5.13 onomu koji tuguje nikakvo se drugo zlo neće dogoditi
- 5.16 onomu koji tuguje sudbina se već prije pokazala naklonom
- 5.15 udarac sudbine nije bio nenadan
- 5.16 onomu koji tuguje sreća je već i to što nije bio sam prisutan
- 5.17 pokojnik je preminuo u prisutnosti svojih najdražih
- 5.18 pokojnik je izmakao nesigurnosti života
- 5.19 život je zajam
- 5.20 dovoljno se tugovalo
- 5.21 obaveza prema dobrom primjeru zahtijeva utjehu
- 5.22 onomu koji tuguje, a nekoć je sam tješio druge, obaveza je da sada sam sebe tješi
- 5.23 pokojnikova ljepota nije narušena smrću

Tu osnovnu shemu mogu dopuniti i ovi fakultativni elementi:

- (6.) (*mitski primjeri*)
 - (6.1) trenetičkog karaktera
 - (6.2) enkomijastičkog karaktera
 - (6.3) slika onostranosti
- (7.) (*primjeri iz prirode*)
- (8.) (*kraj*)

Iako je povratan utjecaj epikedija na epigram dokazana činjenica antičke književne povijesti, onaj koji je imao strpljenja dočitati netom navedenu shemu do kraja shvatit će da od tog argumentativnog preobilja u epigramu može biti mjesta tek za ponešto. Ako smo, primjerice, spomenuli Kalimahov epigram kao primjer drastično drugačijeg afektivnog naboja, onda to iz ove perspektive jednostavno znači da je cio epigram prožet lamentacijom, s nuzgrednom konsolacijom kakvu pruža puki spomen prijateljevih književnih djela. Nije, dakako, teško pronaći primjere epigrama u kojima nerazmjerno velik dio zauzima laudacija, u kojima se pretežno ili isključivo govori o konsolaciji itd. No neosporno je da ni epigram ne izmiče ovakvoj provjeri strukturiranosti kakvu studija Esteve-Forriola obrazloženo zahtijeva za epikedij.

2.2. I za Grčku i za Rim postoje višestruka, izravna i neizravna svjedočanstva o proznom komemoriranju preminulih pripadnika zajednice. Dok je u Grčkoj *epitáphios lógos* u prvom redu govornička pohvala *polisa*, formulirana iz perspektive njegovih najdostojnijih članova kojih više nema među živima, rimska *laudatio funebris* prvenstveno je veličanje *roda* iz kojega je pokojnik potekao. U korpusu grčke književnosti očuvano je šest nadgrobnih govora. Najstariji je Periklov, zabilježen u Tukiđidovu *Peloponeskom ratu*, pri čemu se sugerira da je riječ o vjernom zapisu govora održanog 431/430 pr. n.e.; slijede Platonov *Meneksen*, nadgrobní govori Gorgije, Lizije i Demostena (sva tri dvojbene autentičnosti), te istovrstan sastavak govornika Hiperida (322. pr.n.e). Rimska praksa oproštaja s pokojnikom preferira drugačiji društveni kontekst, ali pokazuje vrlo blisku generičku strukturu. Tipična *laudatio funebris* započinje uvodom, slijedi raščlanjena pohvala (pokojnikove obitelji, predaka, odgoja, načina života, postignutih časti, vrlina i životnih uspjeha), poslije čega slijedi obraćanje slušaocima, utjeha onima koji su nadživjeli pokojnika i epilog.¹⁶

Antička refleksija o nadgrobnom govorenju izravno je i vrlo podrobno formulirana u dvama priručnicima. Prvi je *Tékhne rhetoriké*, koja se s nepravom pripisivala poznatom Dioniziju iz Halikarnasa, a koja — najvjerojatnije — potječe iz 3. ili 4., možda čak i 5. stoljeće nove ere. To, dakako, jest prvenstveno retorički priručnik, ali njegovu relevantnost u raspravi o pjesničkim tekstovima podupire izričita sastavljačeva opomena kako nadgrobní govor — dakle *epitáphios* — treba smatrati prozним ekvivalentom *epikedija* i *trena*.¹⁷

Osnova je učenja pseudo-Dionizijeva sljedeća. Epitaf — kad je riječ o prozi, odnosno epicedij ili tren kad je riječ o stihu — vrsta je enkomija, pohvalnoga govora. Temeljna je njegova podjela na javni i privatni, pri čemu je prvi posvećen skupini poginulih ratnika, koje ispraća njihova neposredna zajednica, grad ili država. Drugi — koji nas s obzirom na Panonijevu praksu ovdje više zanima — posvećen je pojedincu, no i on se dijelom može uobličiti prema onim generičkim propisima koji vrijede za njegov javni parnjak.

Enkomijastična narav nadgrobnoga govora iziskuje primjerena argumentativna mjesta. Tako hvalu zaslužuju pokojnikova domovina, njegova obitelj, odgoj, djela. Nakon toga dijela može slijediti izravan poticaj živima da se svojim djelima pokušaju izjednačiti s pokojnikom, ali takvo obraćanje može i izostati. Ne može se, međutim, izbjeći utješna topi-

ka, u kojoj ne smije biti lamentacije nego se težište utjehe mora naći bilo u okolnostima smrti bilo u pokojnikovoj dobi. U prvom je slučaju — za dugotrajnog bolesnika, primjerice — nužno reći da je hrabro podnio bolest; za ratnika ili poslanika, da je umro obavljajući dužnost prema domovini; za putnika, da »sve ceste vode u Had«; za onoga koji je umro u kući, da je umro u svojoj voljenoj zemlji među najdražima. Ako se argumenti utjehe crpe iz pokojnikove dobi, može se reći da je onaj koji je umro mlad rano preminuo zato što ga bogovi vole, pa su ga željeli poštedjeti zala koje donosi starost; za onoga koji umire u zrelim godinama, može se reći kako je dokazao svoje sposobnosti a ipak izbjegao da bude predmetom gađenja u starosti; za onoga koji je umro star utješno je ustvrditi kako je dostatno uživao u životu. Napokon, obvezatni dio konsolacije jest i spomen besmrtnosti duše.¹⁸

Otprilike iz istog vremena kad i pseudo-Dionizijeva rasprava potječu iz antike i dva ogleđa Menandra Retora, oba posvećena epideiktičkim govorima.¹⁹ Jedanaesti odjeljak u drugome od njih također je posvećen nadgrobnim govorima. U Menandrovu opisu nekoliko je inovacija vrijedno spomena. Ponajprije, (a) kao važan kriterij formuliranja tužbalice u prozi ističe se protok vremena od trenutka smrti. Predug protok vremena ostavlja govorniku mogućnost da vlastiti govor formulira isključivo kao *encomium*: besmisleno je afektivno angažirati slušaoce u nečemu što je potpuno izbljedjelo u sjećanju. U suprotnom, govornik ne samo da se može, nego se praktično i mora poslužiti shemom nadgrobnoga govora *stricto sensu*, onim što se u Menandra zove *ho epitáphios lógos ho pathetikós*.²⁰ Za razliku od suzdržanog, pa i odbojnog stava pseudo-Dionizija prema lamentativnim elementima nadgrobnoga govora, Menandar izrijekom zahtijeva (b) da *svaki* pripovjedni element govora — koji se u njega »barthesovski« zove *kephálaion*, jezgra — mora biti popraćen lamentacijom.²¹ Struktura je govora, inače, baš kao i u pseudo-Dionizija, u osnovi struktura enkomija, pa stoga obavezno uključuje takve enkomijastičke elemente kao što su podrijetlo (lokalno ili familijarno); rođenje, prirodnu nadarenost, ljepotu, odgoj, djela, sudbinu. Nakon toga dijela, koji je gotovo sasvim podudaran sa skicom koju nalazimo u pseudo-Dionizija, Menandar preporučuje (c) usporedbe, kojima je očito cilj da relativiziraju individualnu smrt uvodeći je u mrežu prisposodivih zbivanja iz prošlosti. Poslije toga ekskurza slijedi utjeha rodbini, pohvala toj istoj rodbini zbog dolične pripreme sprovoda i potom završne molitve za njezinu buduću dobrobit.

2.1.3. Posljednji važan odvjetak antičke tradicije koji je ovdje od neposredna interesa za nas jest onaj u kojem se o smrti i popratnoj boli raspravlja iz perspektive filozofije. Materijal je uistinu golem, i na nj je moguće podsjetiti samo površno: konsolacijski, paramitetički genus, prema riječima autoritativnog proučavaoca, »poznaju sve velike škole.«²² Smrt, bol i moguću utjehu kao esejistički izazov prihvaćaju i Sokratovi učenici i sofisti, kinici Diogen i Teles, epikurovci Epikur i Metrodor. Naglašeniji teorijski interes pokazuju stoici Hrizip (*O strastima, Peri pathon*) i Panetije, ali nesumnjivo najutjecajniji antički spis jednoga filozofa o utjesi smrti potječe od akademičara Krantora (*O boli, Peri péntous*). Krantorov spis sve do kraja poganske antike u samom je središtu doktrinarne povijesti filozofske konsolacije.

Strukturu filozofskih konsolacija detaljno je prije dvadesetak godina istražio Horst-Theodor Johann.²³ *Consolatio mortis* nalazi okosnicu u ovih deset naputaka-odgovora odnosno protupitanja na sumnjičave upite:

1. S utjehom ne treba žuriti ni odugovlačiti.
2. Bol treba blažiti.
3. Vrijeme ima svoju moć, ali treba računati i na samopomoć.
4. Tugovanje ne koristi nego šteti.
5. Smrt je zajednička svim ljudima.
6. Tugovanje je znak nezahvalne nade, nepravedno je i nezahvalno.
7. Da li je onaj tko žali žalio sebe ili pokojnika?
8. Smrt nas odvaja od zala, a ne od dobara.
9. Nema prerane smrti.
10. Razlog utjehe je ono što se s dušom dešava poslije smrti.²⁴

Usprkos drastičnoj ideološkoj mijeni, kršćanska konsolacija, u kojoj su se ogledali Ciprijan, Grgur Nazijanski, Grgur iz Nise, Ivan Zlatousti, Ambrozije, Jeronim, Paulin iz Nole, bila je pod značajnim formalnim utjecajem poganske rasprave o pravom načinu tješjenja. Naravno da su se u drugačijem teološkom kontekstu javila i neka važna, neizostavna razlikovna obilježja, kao što su pohvala evanđeoskih vrlina, ekshortacija, egzegeza, bogoslovna poduka.²⁵

3.

Letimičan pregled triju odvjetaka antičke tradicije dovodi nas do središnjeg mjesta ovako naslovljene rasprave. Kako se praksa Panonijevih tužaljki može odrediti naspram prakse i teorije antičkoga govorenja o smrti?

Ograničimo li se samo na autorske sastavke — dakle, bez prijevodnih tekstova — i prihvatimo li uvriježenu dvojni podjelu na talijanske i mađarske pjesme, a potom i na epigrame i elegije, korpus kojim raspoložemo obaseže trideset epigrama i tri elegije.²⁶ »Ugarskom« razdoblju pripada jedna elegija i devet epigrama; preostale dvije trećine u obje skupine nastale su u Italiji. Epigrami redovno u lemi nose generičku specifikaciju *epitaphium*, rjeđe *threnos*. Elegije su naslovljene ili *De morte* ili *Threnos*, ili, kombinirano, *Threnos de morte*. . . U nekoliko navrata tužaljke su posvećene istoj osobi. Tako su Andreoli, majci pape Nikole V (Tommasa Parentucellija, pape od 6. 3. 1447. do 24. 3. 1455) posvećena tri epitafa među epigramima i jedna elegija (n° 249, 250, 263 *Kovács*; n° 7 *Kovács*) Ivan Hunyadi također ima dva epitafa (n° 267, 276 *Kovács*), Janova majka Barbara ima epitaf među epigramima i *threnos* među elegijama (n° 319 *Kovács*; n° 27 *Kovács*). U epigramskom odjeljku zanimljiv su slučaj i dvije pjesme posvećene ferarskom knezu Leonellu d'Este, od kojih se prva u lemi naziva *epitaphium*, a druga, koja neposredno slijedi, *threnos* (n° 290, 291 *Kovács*).²⁷

3.1. Spomenuli smo da kratka epigramska forma načelno teško dopušta cjelovitu reprodukciju argumentativne strukture epikedija. Ipak, nema nijednog Panonijeva komemorativnog epigrama u kojem se ne bi našao barem jedan element te idealne strukture. U nekim se, štoviše, na vrlo malom prostoru, upravo u predviđenom redoslijedu smjenjuju gotovo svi ključni elementi generičkog obrasca. Takav je, primjerice, drugi od triju spomenutih epitafa Andreoli, majci pape Nikole V (n° 250 *Kovács*). Ono što je u pravom epikediju *uvod*, u većini se antičkih epigrama redovno svodi na točno imenovanje pokojnika, pa stoga ni ovdje nema poseban status.²⁸ No drugi strukturni element — *laudatio* — proteže se u punih šest stihova, pri čemu je iz bogate motivske zalihe iskorišten tek jedan: roditeljske zasluge (u priloženoj shemi: 2.11). Tri stiha koja slijede klasična su *lamentatio*, u kojoj se s tugom konstatira kako pokojničine vrline i zasluge — čestitost, skromnost, roditeljska slava — nisu bile dostatne da spriječe njezinu smrt (u priloženoj shemi: 3.2). Posljednja su dva stiha *consolatio*: Andreola će slavom svojih zasluga živjeti u sjećanju ljudi, a njezina duša prebit će na nebesima (= 5.3; 5.5; 5.6). Element koji u ovakvu »propisanom« poretku nedostaje jest *descriptio*; nju ćemo u Panonijevim epigramskim tužaljka zateći svega nekoliko puta.²⁹

Redukcija ovakve gotovo idealne strukture načelno može biti motivirana dvojako. Izostane li *consolatio*, afektivni naboj pjesme neizmjereno se uvećava: bol se doista mora doimati neutješnom. Izostane li *lamentatio*, komemoracija se svodi na pohvalu i utjehu, a emocionalno sudjelovanje gotovo je sasvim prigušeno.

Za prvi su slučaj dobri primjeri epitaf Valeriju Marcellu i Pavlu Logičaru (*n°* 341, 283 *Kovács*). Za sina mletačkog patricija kaže se da je umro prerano (= 3.4), a bio bi proslavio i obitelj i domovinu (= 3,8); bio je majčina utjeha, očev miljenik (= 3,3). Bogovi su, međutim ostali nedirnuti njegovom čestitošću, ljepotom i rječitošću (= 3.5.2, uz pohvalne motive 2.5 2.7). Epigram ne završava ni jednom jedinom riječju utjehe. Na sličan način *Epitaphium Pauli logici* u prvom od dvaju distiha pohvalno spominje njegovu učenost, a u drugom varira motiv božanske zavisti: nepravedne su se Parke požurile zato da ih Pavao ne bi zasjenio (= 3.5.1). Bez utjehe, s trpkim prosvjedom protiv bogova, završava i epigram u spomen Lorenza Valle (*n°* 268 *Kovács*). Taj drugi pentametarski hemiep: *quis putet esse Deos?* — dao je povoda dalekosežnim zaključcima o Panonijevu neprevladanom mladenačkom ateizmu.³⁰ Treba, međutim, upozoriti da ovakav buntovni skepticizam nije nikakva Panonijeva posebnost. Sumnja u božansku egzistenciju legitiman je dio topike antičkog epikedija, kako jasno svjedoče primjeri iz Ovidija (*Am.* 3,9, 35—36), takozvanog *Druzova epikedija* (*Epiced. Drusi* 129—130; 194) ili Propercija (3, 7, 18).³¹ Ni na jednom od spomenutih mjesta ideološki kontekst ne dopušta pomisao o osviještenom, kamoli borbenom ateizmu. Zanimljivo je također primijetiti da se i prvi dio epitafnog distiha Valli — trenetična usporedba dugovječnosti jelena i vrane s prerano umrlim humanistom (=7) — izravno vezuje uz antičku tradiciju, u kojoj je potvrđen čak i isti slijed ilustracija, s jelenom na prvom, a vranom na drugom mjestu.³² U ovoj skupini nesumnjivo najveću redukciju, s najizraženijim afektivnim izborom, pokazuje distih mrtvom prijatelju (*n°* 280 *Kovács*). Riječ je o gojoj lamentaciji, u kojoj se čak propušta — jedini put u Panonija — inače obavezno imenovanje pokojnika.

Drugi epigramski odvjetak, u kojem nedostaje lamentacija, ilustrira nekoliko tekstova. Tako se u prvom epitafu Andreoli (*n°* 249 *Kovács*), koji obaseže šest stihova, u prvih pet varira poznat motiv laudacije: njezina je glavna zasluga to što je majka uglednih sinova. Posljednji stih: *Neka dakle nju, koja se proslavila djecom, svijet štuje*, u obliku poticanja varira konsolacijske motive koje smo već imali prilike upoznati (5.5;

5.6). Pohvala i utjeha mogu biti nerazdvojno isprepletene, kao što je to, primjerice, u jednom od epitafa Leonellu d'Este (*n° 240 Kovács*), za kojega se već u drugom stihu kaže da mu je duša na nebu, pa se potom nabrajaju njegove pohvalne odlike koje su mu to mjesto pribavile. Sličnu združenost laudacije i konsolacije pokazuje i treći epitaf Andreoli (*n° 263 Kovács*) i epitaf majci Barbari (*n° 319 Kovács*). U daljnjoj redukciji epitaf se može svesti samo na pohvalu ili samo na utjehu. Isključivo bestrasnu hvalu zatječemo u fingiranom epitafu Homera (*n° 222 Kovács*), u stihovima koji komemoriraju Guarinovu suprugu Tadeju (*n° 271 Kovács*, s enkomijastičnim usporedbama mitološke provenijencije: $/=6.2/$), u elogiju Ivanu Hunyadiju (*n° 276 Kovács*), u dvama falačkim stihovima u povodu smrti pape Nikole V (*n° 293 Kovács*), u epitafu učitelju Guarinu (*n° 304 Kovács*).

Neki epigrami pokazuju sličnu, razvedenu strukturu kao i spomenuti epitaf Andreoli, s neznatnom izmjenom redoslijeda: lamentativni dio prethodi pohvalnom. Tako, primjerice, šest heksametara o smrti humanista Francesca Barbara (*n° 282 Kovács*), uz obavezno navođenje pokojnikova imena, započinje s lamentacijom u ime mletačkih građana i pokojnikove obitelji, da bi potom slijedila laudacija, u kojoj se ističu njegova nadarenost i karakter, te napokon konsolacija, koja ukazuje istodobno i na njegovu ovozemaljsku slavu i besmrtnost duše na nebu. U takvu izmijenjenom poretku moguće je i stapanje žalopojnog i pohvalnog djela, kako svjedoči epitaf liječniku Bartolomeu Montagni (*n° 254 Kovács*), u kojem poznati lamentativni topos božanske zavisti (usp. st. 3, s indikativnim glagolom *invidisse*) uvodi topos pohvale pokojnikova umijeća (st. 5—6). Na sličan je način strukturiran i prvi Hunyadijev nadgrobni natpis (*n° 267 Kovács*), s tom varijacijom da je u lamentativnoj komponenti iskorišten motiv smrti izvan domovine ($=3.7$). Takvu tijesnu isprepletenost dvaju strukturnih elemenata poznaje već antika (usp. npr. *Stat. Silv. 2.1: Glaucias Atedii Melioris delicatus*).³³ I u ovoj grupi, u kojoj je izokrenut »prirodni« argumentativni poredak, mogu se naći epigrami u kojima utješni kraj potpuno izostaje. Takvi su, primjerice, epigrami *n° 256 Kovács (Epitaphium in Andream Marionum sophistam)* ili *n° 346 Kovács (Epitaphium Christophori Galli, medici)*. Prvi se okončava tužaljkom zbog nedjelotvornosti pokojnikovih zasluga ($=3.2$); drugi završava poznatom jadičkovkom protiv božanstva koje preranom smrću hoće omesti pokojnikovu neizbježnu slavu ($=3.5$). Kao i u »krnjim« epigramima prve

skupine o kojima je već bila riječ, i ovdje je prvenstven cilj povišena senzibilnost.

Nekoliko epigrama nema ni pohvalnog ni lamentativnog dijela. Dva variraju isključivo konsolacijsku topiku (n° 287 *Kovács*, o napuljskom kralju Alfonsu Aragonskom, i n° 323 *Kovács*, o Eneji Silviju Piccolominiu, papi Piju II). Dva se epigrama zapravo svode na *descriptio mortis*. Prvi je *Epitaphium in Lazarum marchionem Malaspinam* (n° 292 *Kovács*), o velikašu koji je umro vježbajući se za viteške turnire. Panonijev epigram ne pokazuje ni traga jadikovke ili utjehe: sve se svodi na prilično podroban opis bizarne smrti. Drugi evocira smrt Petera Szobija, slavonskog bana (n° 337 *Kovács*). Sustavno nizanje mitskih paralela u svega četiri stiha (*Zobius — Achilles; Bohemi — Phryges; ballista — Paradis sagitta*) dodatno sugerira afektivnu distanciranost.

Opis smrti može biti iskorišten i kao uvodni motiv u kompliciraniju epigramsku strukturu, koja će se okončati bilo kao jadikovka bilo kao utjeha. Ilustracija je prve mogućnosti *Epitaphium Georgii More* (n° 335 *Kovács*), o hrabrom vojniku koji je nenadano izgubio život netom što se vratio iz tabora. Iako je i taj epigram izazvao kritike zbog »ciničnosti i nezainteresiranosti«³⁴, teško je previdjeti da posljednji distih, kojim se za čovjeka takva poziva preferira smrt na bojištu od smrti u krevetu, može biti sasvim legitiman lamentacijski motiv. Vrijedi upozoriti i na to da u antičkoj tradiciji kuriozna smrt nerijetko zaslužuje samo kurioznu registraciju; za razumijevanje Panonijeve prakse dovoljno je podsjetiti na epitaf — najvjerojatnije fingiran — utopljeniku Frandu, koji u prvom licu posmrtno svjedoči kako bi više volio da je tekućina koja mu je došla glave bila vino (n° 210 *Kovács*). *Descriptio mortis* može se okončati i samo riječima utjehe. Smrt pape Pija II, koji je preminuo spremajući pohod protiv Turaka, zaslužuje relativno opširan spomen u nekoliko stihova (n° 322 *Kovács*), koji se završavaju konstatacijom kako je u takvim pothvatima pravovremen početak važniji od uspjeha.

Ako je potrebno rekapitulirati različite oblike epigramskog komemoriranja smrti u Panonijevoj zbirci, dobit ćemo sljedeći pregled (*LD* = *laudatio*, *LM* = *lamentatio*, *DMt* = *descriptio mortis*, *DF* = *descriptio funeris*, *CS* = *consolatio*; »/« = stopljenost dvaju argumenata):

1. LD—LM—CS: 250
 - 1.1. LD—LM: 283, 341
 - 1.2. LD—CS: 249, 255* (=LD/DF), 305

- 1.2.1. LD/CS: 240, 263, 319
 1.3. LD: 222, 271, 276, 290, 291, 293, 304
2. LM—LD—CS: 282
 2.1. LM/LD—CS: 254, 267
 2.2. LM/LD: 256, 346
 2.3. LM: 210, 268, 280
3. DMt: 292, 337
 3.1. DMt/LM: 335
 3.2. DMt—CS: 322
4. CS: 287, 323

3.2. Imamo li na umu odulji argumentativni niz kakav teorija preporučuje za epitafni govor, odnosno za epitafne pjesme kakve su epikedij ili tren, neće biti teško pretpostaviti da će se cjelina generičkog obrasca lakše realizirati u duljem sastavku. Vrijeme je stoga da se pozabavimo Panonijevim nadgrobnim elegijama.

Po širokoj kritičkoj suglasnosti posebno mjesto u tom segmentu Panonijeve ostavštine ima upravo *Threnos de morie Barbarae matris* (n° 27 Kovács). Zdravorazumski je, naizgled, očekivati da će u toj elegiji stega generičkih konvencija biti najmanje uočljiva.

Ono što u toj elegiji otrpve privlači pažnju jest lamentativni ton koji nije ograničen na jedan strukturni element u pjesmi. Vidjeli smo da se u jednom odvjetku retoričke tradicije, koji reprezentira traktat Menandra Retora, zagovarala upravo takva »raspršenost«³⁵ jadikovke, bez koncentracije na jednom mjestu. Uvažimo li mogućnost koja je legitimirana tradicijom, Panonijeva elegija u svemu ostalom odgovara generičkoj predodžbi o epikediju. *Uvod* je razmjerno dug (st. 1—82); iza njega slijedi *pohvala* (st. 83—116), potom *opisi* (st. 117—152) da bi posljednjih dvadesetak stihova bilo posvećeno *utjesi* (st. 153—172).

U uvodnom dijelu prvih deset stihova je *exordium* u pravom smislu te riječi, generička autoidentifikacija koja je nužna jer nedostaje vanjski kontekst: pri tome je spomen majčine smrti najavljen, isprekidan i nastavljen lamentima. Odjeljak koji slijedi opisuje vanjske okolnosti smrti, prvenstveno dan: 10. prosinca.³⁵ Lament se pretvara u optužbu posljednjeg mjeseca u godini (st. 10—40), potom u optužbu zvijezda (st. 40—50).

Distihom koji slijedi započinju poznati uvodni motivi opravdanja tugovanja i odbijanje brze utjehe (=1.2; 1.3). Obrazloženje koje se navodi, koliko god se doimalo neupadljivim u ovakvu kontekstu, zapravo je izjašnjavanje o krupnom sporu koji se vodio u antičkoj filozofskoj literaturi: koje je pravo vrijeme za utjehu?³⁶ Ako je okosnica toga učenja da s utjehom treba pričekati, ali ne predugo (*tempus sumendum : inveteratio cavenda*), tada se u Panonijevoj elegiji prihvaća samo prvi dio savjeta: bol je prevelika a da bi je i golem protok vremena mogao izliječiti (st. 55—56). Boli se, dakle, ne treba stidjeti, baš kao što se tvrdi u očuvanom ulomku najstarije evropske tužbalice i kako, na tragu Arhilohovu, ponavlja Horacije.³⁷ Produljeno naricanje i odbijanje da se usliša molba prijatelja opravdava se cijelim nizom *exempla* iz mita i povijesti, koji pokazuju kakva je snaga ljubavi prema majci (Romul, Sertorije, Amfinom i Anap, Kastor i Poluks, Kleobis i Biton: st. 61—68) ili, štoviše, prema dildji (st. 71—78). Ponovno glasno tugovanje opravdava se iskrenošću i dubinom osjećaja, a istodobno se — doduše pod formom otklanjanja — navodi jedan od spomenutih *tópoi* utješnog dijela: za starije se ljude, kao što smo vidjeli iz naputka Menandra Retora, može reći da su dobro i dugo živjeli, ali Panonije takav argument, koji očigledno poznaje, odbija prihvatiti (st. 79—80). U tradiciji antičkih tužaljki takvo je odbijanje višekratno posvjedočeno. Najuvjerljivije je formulirano pri kraju *Elegije Mecenatu*, gdje se kao potpora navodi mitski *exemplum*: Nestor je proživio tri ljudska vijeka, a njegovi su ga podanici svejedno gorko oplakivali.³⁸

Prijelaz između uvodnoga i pohvalnoga dijela tvore dva lamentativna stiha (st. 83—84). *Laudatio* koja slijedi enkomijastična je biografska rekapitulacija, potpuno u skladu s poetskom praksom i retoričkim preceptima. Dakako, u specifičnim okolnostima, takva *laus bene actae vitae* ima i autobiografskih elemenata.³⁹ Razumljivo je stoga da su u središtu pohvalnog kataloga prvenstveno Barbarine majčinske zasluge: ljubav, skromnost, darežljivost, samozatajnost. Visok stupanj emocionalnog sudjelovanja signalizira sustavno apostrofiranje pokojnice.

Descriptio koja je najavljena 117. stihom, a u pravom smislu riječi počinje dva stiha potom, ima zapravo dva ravnopravna dijela, potpuno u skladu s potvrđenom epikedijskom praksom. Prvi je dio *descriptio morbi et mortis* (st. 119—140), a drugi *descriptio funeris et sepulcri* (st. 141—152) U prvom dijelu niz motiva moguće je slijediti do njihovih antičkih korijena. Tako *ékphrasis* umirućega gotovo redovno uključuje nje-

gov pogled (st. 129 i Esteve-Forriol, o. c., str. 141); samrtnik izgovara ime najdraže osobe (st. 130 i Esteve-Forriol, *ibid.*) bilježe se njegove posljednje riječi (*novissima verba*: st. 128 i Esteve-Forriol, o. c., str. 142). I drugi je dio usklađen s dominantom relevantne antičke tradicije, ne samo po izboru motiva nego i po njihovu redosljedu. Nakon kratka spomena tvarnih detalja posljednjeg ispraćaja (st. 142—145), govori se o velikoj sućuti iskazanoj pri sprovodu (st. 146) i detaljima rituala (st. 147—152).⁴⁰

Posljednjih dvadesetak stihova elegije zaključuje *consolatio*. U njoj je nekoliko odvjeta antičke tradicije tužbalica objedinjeno u izrazito kršćanskom ideološkom okviru. Isticanje nebeskog boravišta Barbarine duše iz perspektive je antičke filozofske konsolacije najdjelotvorniji, posljednji utješni argument;⁴¹ iz perspektive pjesničke prakse, to je raširen *topos* u najmanju ruku od vremena Augustova;⁴² za učitelje retorike, kako nam svjedoči primjer Menandra Retora, to je neizostavni element smirivanja bola.⁴³ Za kršćanskog čitaoca to je nesumnjivo *éloge des vertus évangéliques*, što bi moralo biti nužno razlikovno obilježje kršćanske konsolacije.⁴⁴

Sličnu dispoziciju obaveznih elemenata pokazuje i elegija u povodu smrti Andreole, majke pape Nikole V (n° 7 *Kovács*). Ponovno je *exordium* utrošen na generičku identifikaciju (st. 1—12), pri čemu se argument o univerzalnosti smrti — koji izvorno pripada završnom dijelu epikedija — navodi pri njegovu početku (st. 4—12). Podjednak broj stihova zauzima *laudatio* (st. 13—24), u kojoj se među pokojničnim djelima i vrlinama osobito ističe to što je rodila papu Nikolu i kardinala Filipa — upravo onako kao što se njezine zasluge artikuliraju u epitafima koji su prethodno analizirani. Središnji dio spoj je lamentacije i opisa sprovoda (25—42). Zanimljiva je oblikovna novina to što je cijeli završni dio, s obvezatnim utješnim riječima, formuliran kao solilokvij potencijalnog prolaznika koji zastaje kraj groba (43—70). Vrijedi spomenuti da su u posljednjem stihu za pokojničinu sudbinu u onostranosti upotrebljene jake riječi: *diva novella*. Teološke implikacije takva preuzetog iskaza zacijelo bi zasluživale pozornost kad posrijedi ne bi bio provjeren motiv antičke konsolacije: pokojnikova apoteoza.⁴⁵

Elegija o smrti komornika Rakacina (n° 9 *Kovács*) obilježena je izborom neobične pripovjedne razine. Dok je za tužbalice, koje po definiciji evociraju neki događaj, »prirodno« da se u kazivanju oslanjaju na retrospekciju, početak je ove elegije formuliran kao simultano pripovije danje: smrt još nije nastupila pa se i sad, naizgled, može spriječiti (st.

1—22). Takvo kazivanje iz perspektive *doživljajnoga ja*, u kojem se o dječakovoj smrti govori s ograničenim znanjem neposrednog očevica za kojega je budućnost neizvjesna vidljiva je formalna inovacija: nije riječ o trenetičnim imperativima kojima se poziva na tugovanje nego o fingiranom pokušaju da se omete sudbinski tok stvari. Pošto su se, međutim, zle slutnje obistinile (st. 23—32), u sljedećih dvadesetpet stihova ponovno se — kao i u elegiji Andreoli — izvorno konsolacijski *topos* o neizbježnosti smrti koristi kao sentenciozan prijelaz između dvaju različitih argumentativnih odsječaka (st. 33—58). I ovakav izokrenut redosljed i način izvođenja zaključaka sugeriraju utjecaj filozofske konsolacijske literature: st. 33—38 varijacija su izvorno filozofskog dokaza o lakomosti ljudske nade i središnje tvrdnje o smrti koja očekuje svakoga: *omnibus moriendum est*.⁴⁶ Sentenciozan ekskurz uokviren je mitskim usporedbama (st. 31—32) odnosno primjerima (st. 57—58).

Poslije toga, uvodnog dijela slijedi *descriptio mortis* (st. 59—72). S obzirom na izabranu kazivačku poziciju, koja isključuje autoritativno retrospektivno pripovijedanje očevica, opis smrti zapravo je više opis pokojnikovih životnih navika, a sama nezgoda sažeta je u dva distiha (st. 69—72).

Iako je cijela elegija, baš kao i elegija u povodu majčine smrti, od samog početka prožeta lamentacijama (usp. npr. lamentativni motiv pokojnikove ljepote i mladosti, st. 25—26), *lamentatio* u užem smislu počinje 73. stihom; u nju su, na različite načine i na različitim mjestima, uključeni i elementi pohvale. Središnja jadikovka upravljena je protiv Parka (st. 73—106). Motiv je, dakako, potvrđen u antici (usp. npr. Stat. *Silv.* 3,3,124—126; 5,3,64—65), ali ono u čemu Panonije nema uvjerljivog prethodnika jest mjera osobne angažiranosti: prijekori upućeni Suđenicima na nekim se mjestima približavaju otvorenoj invektivi. Prigovor pokojniku zbog nesmotrenosti (st. 107—110), koji je emocionalna kulminacija toga dijela, istodobno je i uvod u racionalni kontrapunkt: petnaestak stihova koji slijede katalog su *exempla* smrtonosnih konja iz mita (st. 111—124). Elegija se nastavlja u tonu visoko personalizirane jadikovke, u kojoj povremeno izbija i *laudatio*. U tom pogledu 142. stih rekapiitulacija je karakternih odlika pokojnikovih, ali nema sumnje da je najčešće korišten pohvalni motiv zapravo pokojnikova ljepota (uz navedene, usp. i st. 153—156).

Završni dio pjesme, koji obaseže nešto više od tridesetak stihova, počinje klasičnim utješnim motivom: pokojnik će uvijek živjeti u sjeća-

nju (st. 157—158). Novina su neki motivi koji u antičkoj epikedijskoj praksi pripadaju zapravo samostalnom kraju (=8): obećanje da će pokojniku biti iskazane dostojne časti (st. 163—168) ili da je već sama pjesma dokaz ljubavi (st. 183—186).⁴⁷ Elegija završava citiranim epitafom (st. 191—192); za takvu praksu postoje mnogobrojne potvrde u rimskih elegičara.⁴⁸

4.

Stranice koje su prethodile nisu pokušavale otkriti »ključne« tekstone u pozadini Panonijevih tužaljki niti su svaku stavku njihova motivskog inventara pokušavale svesti na prepoznatljive antičke uzore. Više od svega htjelo se pokazati kako je spomenute tekstove nemoguće razumijevati, tumačiti, a potom i vrednovati iz perspektive makroepohalnog književnog ukusa kakav je u Evropi ustanovljen početkom ranog romantičarskog *ottocenta*. Kritičar koji se ne izjašnjava o mjeri tolerirane kreativnosti u naslijeđenom obrascu ne može uvjerljivo prigovarati krutoj shematičnosti humanističkih nadgrobnih pjesama.

Oprezniji stav u čitanju Panonijevih tužbalica, ako nije preuzeto reći, ukazuje nam istodobno na interpretativni model koji bi vrijedilo provjeravati i na cjelini njegove ostavštine. Ako smo još prije tri desetljeća imali prilike čitati kako je *Pannonius*. . . jedna od onih rijetkih ličnosti humanizma koje su u umjetnoj materiji latinizeta odrazile svoj intimni život i ujedno vjerno ocrtale ljude, prilike, strasti, snove i poroke svoga vremena⁴⁹ — članak je potpisan imenom Krune Krstića, ali je danas, na žalost, neutvrdivo nije li u formulaciji sudjelovala i *manus altera* — onda valja reći da je na taj način cio novovjekovni latinizam umjetna materija koja *svjesno* hoće biti *umjetna* materija. Bogobožno respektiranje tradicije može biti manjak iz književnopovijesne perspektive posljednjih dvaju stoljeća, ali ne i iz perspektive ranoga humanizma koji drugačiji odnos prema antičkoj tradiciji jednostavno ne poznaje.

Dakako, i u takvim se okolnostima može slijediti prijedpor između tradicije i individualnog talenta, ali pri tom treba držati na umu da humanistički *poeta creator* nije onaj koji se najbrže, najlakše i najprepoznatljivije udaljuje od nasljeđa nego onaj koji svojim *izborom* unutar tradicionalnih rješenja ostavlja biljeg vlastite individualnosti. Upravo bi se na taj način moglo dokazivati da je i u svojim erotskim epigramima, koji se tako često hvale zbog svoje pretpostavljene nekonvencionalnosti, Panonije jednako tolik dužnik prema Marcijalu među starima, ili Bec-

cadelliju među suvremenicima, koliko i pretpostavljenom neposrednom iskustvu. Humanistička *erotopaegnia* također se pišu prema stanovitu obrascu, baš kao što se prema obrascu pišu i pjesme o pokojnicima.

Od kruskog mjesta optužnice protiv Panonija tužbalice tako postaju uporišno mjesto interpretativnog modela koji će cjelinu njegove ostavštine tumačiti iz perspektive neopterećene naivnom burckhardovštinom i nereflektiranim modernizmom. To, naravno, nije zahtjev za prevrednovanje manje atraktivnih dijelova njegova opusa, ali jest poziv na uravnoteženo čitanje svih njegovih tekstova, bez izuzetka.

Dakako, to je teorijsko zaleđe koje će trebati dokazivati i u poslovi-
ma koji slijede.

BILJEŠKE

¹ Usp. Marianna Birnbaum, *Janus Pannonius. Poet and Politician*. Zagreb 1981, str. 101 i d.

² Usp. apodiktčan stav M. Birnbaum, o. c., str. 99: *Because Janus did not believe in the immortality of the soul, he painfully faced life's passing away...*

³ Usp. U. Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung I*, Berlin 1924, str. 119—151; W. Peek *Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme*. Berlin 1955 (reprint Chicago 1988); *idem Griechische Grabgedichte*. Berlin 1960.

⁴ Wilamowitz, o. c., str. 131.

⁵ Djelomično poznat po kasnoj preradi Decima Magna Auzonija (310—393).

⁶ Usp. Wilamowitz, o. c., 141.

⁷ Za takvu pjesničku praksu usp. temeljnu studiju Gerharda Herrlingera *Totenklage um Tiere in der antiken Dichtung*. Stuttgart 1930.

⁸ Usp. W. Peek o. c. 1955, str. 256 i d., 344 i d., 350 i d., 355 i d. Za tematski raspon usp. studiju Richmonda Lattimorea *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana 1942.

⁹ Za podrobnu analizu toga korpusa usp. poglavlje *Funerary epigrams; the motif of conveying the message*, u monografiji Sonye Lide Tarán *The Art of variation in the Hellenistic Epigram*. Leiden 1979, str. 132—149.

¹⁰ *Die Trauer — und Trostgedichte in der römischen Literatur untersucht nach ihrer Topik und ihrem Motivschatz*. Diss. München 1962.

¹¹ Usp. *Serv. ad Verg. Ecl. 5,14*; *Procl., ap. Phot. Bibl. 321^a30*; *Ammon. Diff. 54*.

¹² Esteve-Forriol, o. c., str. 4—13.

¹³ Esteve-Forriol, o. c., str. 20.

¹⁴ Esteve-Forriol, o. c., 113.

¹⁵ Usp. Esteve-Forriol, o. c., str. 126—161 (numeracija uz pojedine motive je naša).

¹⁶ Usp. temeljnu studiju Wilhelma Kierdorfa *Laudatio Funebri. Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede*. Meisenheim am Glan 1980.

¹⁷ *Dionysius Halicarnasseus: Opuscula* vol. 2, Leipzig 1905. (ed. L. Rademacher) p. 278.

¹⁸ Usp. Dion. Halic., o.c., pp. 277—283.

¹⁹ *Menander Rhetor*. Edited with Translation and Commentary by D. A. Russel and N. G. Wilson, Oxford 1981. *paragraph. 418, 5—422,4*. (=str. 170—179 i 331—336). Uz tekst i komentar u spomenutoj knjizi Russela i Wilsona, usp. i monografiju Joachima Soffela *Die Regeln Menanders für die Leichenrede, in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Meisenheim am Glan 1974, osobito poglavlje *Die Theorie der Leichenrede*, str. 54—78.

²⁰ Usp. Russel & Wilson, o.c., *paragraph. 419,11* (str. 172).

²¹ Usp. Russell & Wilson, o.c., *paragraph. 419,11—420,9* (str. 172—174). O hijerarhijskom odnosu enkomijastičnih i lamentativnih dijelova u Menandrovu konceptu dovoljno govori posljednja rečenica navedenog odlomka: *Neka pohvale budu sirovina tvoga naricanja!*

²² Usp. studiju Charlesa Faveza *La consolation latine chrétienne*. Paris 1937, str. 13. Kratak prikaz, s uravnoteženim povijesnim i teorijskim dijelom, nudi studija Rudolfa Kassela *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, München 1958.

²³ *Trauer und Trost. Eine Quellen- und Strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*. München 1968.

²⁴ Usp. H.-Th. Johann, o.c., str. 36 i d.

²⁵ Usp. Ch. Favez, o.c., str. 89. O srednjovjekovnoj sudbini konsolacije, uz golem dokumentacijski materijal, izvještava četverotomna studija: P. V. Moos *Consolatio. Studien zur mittellateinischen Trostliteratur über den Tod un zum Problem der christlichen Trauer*, München 1971—1972.

²⁶ Radi lakše orijentacije Panonijeve pjesme navodim prema jubilarnom izdanju *Jani Pannonii Opera Latine et Hungarice*. Budimpešta 1972, ed. Sándor V. Kovács (=Kovács), koje uz relativnu dostupnost ima i tu prednost da su pjesme u njemu numerirane. Dobro je poznato, međutim, da ni to izdanje — i s obzirom na obuhvatnost i u tekstoškom pogledu — ne nadomješta dva stoljeća staro izdanje Sámuela Telekija i Sándora Kovásznaya *Jani Pannonii Poemata*. Utrecht 1784; *Jani Pannonii Opusculorum pars altera*. Utrecht 1784.

²⁷ Usp. i n° 240 Kovács.

²⁸ U Panonijevoj zbirci izuzetak su dva epigrama u kojima se zatječu motivi pravog epikedijskog uvoda (=1.1 — *poziv na tugovanje*); n° 290, 291 Kovács, oba posvećena Leonellu d'Este.

²⁹ Usp. n° 292, 322, 335 i 337 Kovács, te niže u tekstu.

³⁰ Usp. M. Birnbaum, o.c., str. 99.

³¹ Usp. Esteve-Forriol, o.c. str. 139.

³² Usp. *Eleg. in Maecen. 115—118: Vivacesque magis cervos decet esse paventis / si quorum in torva cornua fronte rigent? / Vivere cornices multos*

dicuntur in annos: / cur nos angusta condicione sumus? i Ovid. *Met.* 7,273—274. Podrobno Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 160.

³³ V. i Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 79 i d.

³⁴ Usp. M. Birnbaum, *o.c.*, str. 100.

³⁵ Za razmjerno velik prostor koji dobiva taj uvodni motiv nema uvjerljive paralele u antičkoj tradiciji. Najvjerojatnije je riječ o naglašenom Panonijevu astrološkom interesu, kako svjedoči i samostalna elegija protiv mjeseca *Invehitur in lunam quod interlunio matrem amiserit* (n°28 Kovács).

³⁶ Usp. H.-Th. Johann, *o.c.*, str. 36 i d. (poglavlje *De opportuno conso-landi tempore*) i Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 128.

³⁷ Usp. Arch. *frgm.* 7,1—2; Hor. *Carm.* 1,24,1—2; usp. i Stat. *Silv.* 2,6,12 i d.: *ne comprime fletus, / ne pudeat; rumpat frenos iste diesque, / si tam dura placent — hominem gemis — heu mihi! — subd / ipse faces...*

³⁸ Usp. *Eleg. in Maecen.* 136—140 i Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 138 (s nepreciznostima u numeraciji stihova!).

³⁹ U antičkoj tradiciji epikedija s obzirom na obiteljske relacije Panonijevoj su elegiji najprispodobiviji Stacijev *Epicedion in patrem suum* (= *Silv.* 5,3) i Auzonijev *Epicedion in patrem*.

⁴⁰ Usp. Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 144—146.

⁴¹ Usp. H.-Th. Johann, *o.c.*, str. 120 i d. (poglavlje *De animae post mortem condicione*).

⁴² Usp. Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 157—158.

⁴³ Usp. Russel & Wilson, *o.c.*, *paragraph.* 421,16 i dalje (*Ne treba jadikovati! U društvu je bogova, odnosno, na Elizejskim je poljanama...*)

⁴⁴ Usp. Ch. Favez, *o.c.*, str. 89.

⁴⁵ Usp. *Epiced. Druci* 211—214; 239—246; *Eleg. in Maecenat.* 177 (Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 158).

⁴⁶ Usp. H.-Th. Johann, *o.c.*, str. 63 i d. (poglavlje *De communi hominum condicione*) i str. 85 i d. (poglavlje *De avida spe*).

⁴⁷ Usp. Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 153—154.

⁴⁸ Usp. Esteve-Forriol, *o.c.*, str. 147 (*Prop.* 2,13,35—36; 2,14,27—28; *Ov. Trist.* 2,3,73—76; *Tib.* 1,3,55—56; 1,9,83—84; *Lydg.* 2,29—30; potcrtane numeracije označuju istu poziciju kao i kod Panonija). O atraktivnosti takva konvencionalnog završetka svjedoči i istovjetan kraj Ovidijeva parodiranog epikedija Korininu papagaju (*Ov. Am.* 2,6.60—62).

⁴⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, Zagreb 1960, str. 298.